

جایگاه تجرد در آیات و روایات

پوهنمل حامد شاه حماد

استاد دیپارتمنت علوم و فرهنگ اسلامی پوهنچی تعلیم و تربیه پوهنتون بلخ

hamidshahhammad222@gmail.com

چکیده

تجرد از نیت، اخلاص و عقیده شروع می شود و انتهایش به فکر، حرکت و سلوک خاتمه می یابد. تجرد در فرهنگ اسلامی؛ پرهیز نمودن از هرگونه فکر و اندیشه های غیر اسلامی است. موضوع مزبور در علوم قرآنی در افغانستان از موضوعات بکر محسوب می شود.

روش صورت گرفته در این تحقیق، روش کتاب خانه ای، توصیفی - تحلیلی است. هدف این پژوهش تنویر بخشی و انفکاک سازی اندیشه ناب اسلامی از اندیشه های غیر اسلامی را دنبال می کند.

یافته های این تحقیق حاکی از آن است که تجرد در اندیشه اسلامی ناب ترین اندیشه در بین اندیشه ها است.

در این پژوهش به معنا و مفهوم تجرد در آیات و روایات به بررسی گرفته شده که شامل: تعریف تجرد، صورت های آن مانند: تجرد در اراده و نیت، تجرد در عقیده، تجرد در مشاعر (عبادات قلبی)، تجرد در تحاکم و تخصص، تجرد در امید و خوف، تجرد در غضب، تجرد در توکل، تجرد در پیروی و تجرد خاتمه نتیجه گیری بوده و به معرفی مآخذ به پایان رسیده است.

کلید واژه ها: تجرد، آیت، اندیشه، اسلام، عقیده و نیت.

۱. مقدمه

یکی از بحث مهم و حایز اهمیت در بُعد الهیاتی تجرد است. مراد از تجرد تنهائی، فراغت و بی تعلقی است که در فلسفه دین، کلام و عرفان مفهومی است که در مقابل مادیت قرار می گیرد. تجرد در اندیشه اسلامی از بنیادی ترین معیار برای یک دعوتگر به حساب می آید. یک مسلمان باید به این باور رسیده باشد که اندیشه اسلامی بالاتر و با ارزش تر از تمام اندیشه های ادیان و مکاتب فکری است. مراد از تجرد در فکر اسلامی این است که، مسلمان اندیشه اسلامی را بالاتر و با ارزشتر از دیگر اندیشه ها بداند، و رابطه خویش از دیگر افکار و اشخاص بریده و به فکر و اندیشه ناب اسلامی کاملاً وابسته نموده و به این باور که فکر و اندیشه اسلامی برترین و جامع ترین و بهترین افکار نسبت به دیگر اندیشه ها است. دعوت اسلامی هرگز به پیروزی نمی رسد؛ مگر این که مؤمنان به آن تجرد داشته باشند. یک دعوتگر باید ذهن و ضمیر خویش را از هر گونه شائبه دور نگاه داشته و به فکر و اندیشه اسلامی اخلاص کامل داشته باشد تا مردم را از خلال آن وزن نموده و در روشنی آن تعامل نماید. در شرایط کنونی لازم است که نسبت به تجرد تنویر سازی صورت بگیرد.

بخش اول: (مفهوم شناسی)

درآمد

منظور از مفاهیم و کلیات؛ مفاهیمی هستند که خوانندگان را بر بحث اصلی تحقیق کمک می کند. بنابراین، واژگان این تحقیق «تجرد، آیه، روایت، حدیث، سنت و سیرت» را مورد واکاوی قرار دهیم، تا از ابتدا منظور از این عنوان مشخص شود.

گفتار اول: تعاریف لغوی

بند اول: تجرد در لغت

واژه «مجرد» اسم مفعول از تجرید به معنای برهنه شده است و این معنا را به ذهن می آورد که چیزی دارای لباس یا پوسته‌ای بوده که از آن کنده شده و برهنه گردیده است. (یزدی، ج ۲، ۱۳۸۳، ص ۱۳۲)

«التجرد: التعری و منه تجرد لاحرامه؛ تجرد یعنی برهنه کردن و از آن جمله است تجرد کرد برای احرامش». (طریحی، ج ۳، ۱۳۷۵، ص ۲۴)

بند دوم: آیت در لغت

آیات جمع آیه و آیه (ی) نشان، نشانه، علامت، معجز، معجزه، دلیل، وحجت و هر یک از جمله های قرآن را آیات گویند (عمید، ۱۳۸۱ ج ۱، ص ۸۱).

بند سوم: روایت در لغت

به معنای حمل است. (فیومی، ج ۲، بی تا، ص ۲۴۶). همچنین به معنای داستان، قصه و نمایش نامه نیز آمده است. (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۴۴۶).

بند چهارم: حدیث در لغت

به معنای جدید، تازه و نو است که جمع آن بر خلاف قیاس و احادیث می باشد. (طحان، ۱۳۸۹، ص ۲۹)

بند پنجم: سنت در لغت

به معنای روش، شیوه و راه روشن است. (مبین، ۱۳۸۶، ص ۳۷۳)

بند ششم: سیرت در لغت

سیره بر وزن فعله از واژه سارَ یسیر سیرا و سیره گرفته شده، و در زبان عربی به معنای سنت، و روش، هیأت، مذهب، حرکت، رفتن، راه رفتن، همچنین نوع راه رفتن دلالت می کند. (أنیس، ۱۹۸۹، ص ۴۶۷)

گفتار دوم: تعاریف اصطلاحی

بند اول: تجرد در اصطلاح

واژه «مجرد» اسم مفعول از تجرید و به معنای برهنه شده است و این معنا را به ذهن می‌آورد که چیزی دارای لباس یا پوسته‌ای بوده که از آن کنده شده و برهنه گردیده است. (یزدی، ج ۲، ۱۳۸۳، ص ۷۵)

بند دوم: آیت در اصطلاح

آیت در اصطلاح: عبارت از مجموعه کلمات قرآنی است که در ضمن یک سوره، دارای مطلع و مقطع (آغاز و انجام) می‌باشند (الطبری: ۲۰۰۰، ص ۱۳۳).

عبارت از کلامی که به پیامبر اکرم «ص» یا یکی از صحابه یا تابعین منتهی می‌شود و به خاطر تشخیص وجدا کردن هر دو قسم از یکدیگر گاهی به کلامی که به صحابه و تابعین منتهی می‌شود را اثر می‌گویند.

(سبحانی، ۱۴۲۴، ص ۱۹)

بند چهارم: حدیث در اصطلاح

حدیث عبارت از اقوال، افعال، تقریر و یا صفاتی است که به رسول الله (ص) نسبت داده شده است.

(زحیلی، ۱۳۸۷، ص ۵۱)

بند پنجم: سنت در اصطلاح

عبارت از آنچه که بر قول، فعل و تقریر رسول الله (ص) نسبت داده شود. (السباعی، ۱۴۰۵ هـ ص ۴۷).

بند ششم: سیرت در اصطلاح

سیرت عبارت از گفتار و کردار و تقریرات و صفات آن حضرت صلی الله علیه وسلم است. (ابن هشام، ج ۲، ۱۴۱۱، ص ۱۵)

بخش دوم: تجرد در آیات و روایات

درآمد

مطالب این فصل در دو گفتار اختصاص یافته است. گفتار اول بازگو کننده جایگاه تجرد در برخی آیات و گفتار دوم نیز جایگاه تجرد در برخی روایات را مورد بررسی قرار داده است.

گفتار اول: تجرد در آیات

این گفتار به برخی آیات تجرد که مربوط به عبادت، عقیده، توکل و پیروی است را مورد بحث و بررسی قرار داده است.

بند اول: تجرد در عبادت

«قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (الأنعام: ۱۶۲). بگو: نماز و عبادت و زیستن و مردن من از آن خدا است که پروردگار جهانیان است.

یکی از شاخص ترین ویژگی یک دعوت گر اندیشه تجرد داشتن نسبت به عبادت خدای عالم است. چون اثر دعوت گری ریشه در عبادت بی چون و چرا و خالی بودن دل از هر اندیشه غیر اسلامی دارد، که باید یک دعوت گر دارای چنین خصیصه باشد، تا حرف و حدیث او باعث هدایت دیگری شود.

بند دوم: تجرد در عقیده

«وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بَضْرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَبِيرُ» (الأنعام: ۱۷-۱۸). و اگر خدا تو را آسیب و گزند می‌رساند، کسی جز او برطرف کننده آن نیست، و اگر تو را خیر رساند (حفظ و دوامش فقط به دست اوست) پس او بر هر کاری تواناست، اوست که بر بندگانش چیره و غالب است، و حکیم و آگاه است. یک مسلمان چنان باور و اعتقاد به وحدانیت الله جل جلاله داشته و کمترین چیزی را به او شریک نکند. مانند ذبح کردن، و قسم خوردن، و نذر دادن است، همه را به نام الله جل جلاله انجام داده و از این قبیل شرکیات پرهیز نموده و علیه آن ها مبارزه کند.

همچنین باور نداشتن به تومار، و باور نمودن به سخنان کاهنان، و جادوگران است، و طلب استعانت خواستن بخاطر رفع مشکلات خود رفتن به زیارت قبر اولیاء الله، و از درختان و سنگ های قبر آن ها تبرک جستند می باشد، و مؤمن از چنین اعمال بی زای نموده و علیه آن ها مبارزه را واجب می داند.

بند سوم: تجرد در توکل

«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (الانفال: ۲).

مؤمنان تنها کسانی هستند که هر وقت نام خدا برده شود، دل‌هایشان هراسان می‌گردد (و در انجام نیکیها و خوبیها بیشتر می‌کوشند) و هنگامی که آیات او بر آنان خوانده می‌شود، بر ایمانشان می‌افزایند، و بر پروردگار خود توکل می‌کنند.

یک مؤمن جز به الله جل جلاله به هیچ کسی توکل نمی‌کند، و از ضعف و ناتوانی، فقر و نیازمندی که به الله جل جلاله دارد بهتر می‌داند و می‌بیند که به ذهن، لیاقت، تجربه، ویا ثروت و مکان، حسب و نسب، مواهب و قوت خود اعتماد نکرده و هر عملی را که انجام می‌دهد، یقین دارد که این چیزها اسبابی رسیدن به هدف است، نه خود آن.

بند چهارم: تجرد در پیروی

یک مسلمان در مرحله اول فرمان روا و پیروی خدا است و جز از آن هر چه هست پس از آن است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ {نساء: ۵۸}» ترجمه: ای کسانی که ایمان آورده اید فرمان برید خدا را و فرمان پیامبر را و کسانی را که از میان شما صاحب امر باشند و اگر در چیزی اختلاف کردید آن را به خدا پیامبر ارجاع دهید.

«وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السَّبِيلَ فَتَنفَرَقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ذَلِكَمُ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (الانعام: ۱۵۳). این راه (که من آن را برایتان ترسیم و بیان کردم) راه مستقیم من است که از آن پیروی کنید و از راه های پیروی نکنید که شما را از راه خدا منحرف و پراکنده می‌سازد. این ها چیزهایی است که خداوند شما را بدان توصیه می‌کند تا پرهیزگار شوید.

تمام اعمال خیر در پیروی عمل پیامبر صلی الله علیه وسلم میباشد، و هیچ کاری خیر را نگذاشته است که ما را به الله جل جلاله نزدیک می‌کند مگر آن را بیان نموده است، و هیچ کاری شری را نگذاشته است ما را از الله جل جلاله دور می‌سازد مگر ما را از آن بازداشته است.

« قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ » (آل عمران: ۳۱).

بگو: اگر خدا را دوست می‌دارید از من پیروی کنید تا خدا شما را دوست بدارد و گناهان تان را ببخشد، و خداوند آمرزنده و مهربان است.

این آیه کریمه به صراحت می‌گوید که لازمه دعوت گری پیروی کردن از خط و مشی فکری پیامبر اسلام. چون خداوند معیار دوستی و آمرزشش را گره زده با پیروی از رسول مقبولش. بنابراین؛ برای یک دعوت گر هم امور دنیوی و هم در امور اخروی نیاز مبرم به الگو دارد، که پیامبر اسلام بهترین الگو برای تمام ملت ها است.

گفتار دوم: جایگاه تجرد در روایات

این گفتار به برخی روایات تجرد که مربوط به عبادت، عقیده، توکل و پیروی آمده است را مورد بحث و بررسی قرار داده است. بند اول: تجرد در عبادت «قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَىٰ أَنَا أَعْنَى الشُّرَكَاءِ عَنِ الشُّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ مَعِيَ غَيْرِي تَرَكَتُهُ وَشِرْكُهُ» (مسلم: ص ۲۲۲).

الله جل جلاله می فرماید: من بی نیاز ترین شرکاء از شرک هستم، پس کسیکه عملی را انجام می دهد و دیگری را با من در آن شریک می سازد، او را با شریکش ترک می گویم.

نیت نیک و درست که در جهت کسب رضای الله متعال باشد هر گونه عمل مباحی را به عبادت تبدیل می کند، چنانچه سخن نیک گفتن صدقه است، تبسم در برابر دیگران صدقه است، بازی با همسر بخاطر حفاظت نفس صدقه است، اگر یک شخص در اثر دعوت دعوت گر هدایت شود، برایش بهتر از دنیا و تمام چیزهای دنیا است. در حدیث صحیح که از انس رضی الله عنه روایت شده است پیامبر صلی الله علیه وسلم میفرماید: « مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا أَوْ يَزْرَعُ زَرْعًا فَيَأْكُلُ مِنْهُ طَيْرٌ أَوْ إِنْسَانٌ أَوْ بَهِيمَةٌ إِلَّا كَانَ لَهُ بِهِ صَدَقَةٌ » (البخاری: ص ۳۷۴). هیچ مسلمانی غرس نمیکند نهالی را نمی کارد کشتی را که از آن پرنده، انسان و یا حیوان می خورد برایش صدقه می باشد. نیت سوء و غیر صحیح بزرگترین عبادت را باطل ساخته هیچ وزن و ارزشی در آن نمی گذارد به همین علت چه بسیار شب زنده دارها ست که جز بیدار خوابی چیزی دیگری از آن حاصلش نمی شود و چه بسیار روزه داری است که از گرفتن روزه چیزی جز گرسنگی و تشنگی بدست نمی آورد و حتی چنانچه در حدیث آمده است، اولین کسانی که در آتش جهنم بوسیله ایشان افروخته میشود مجاهد، سخاوت کننده ودعوتگر از همین نوع میباشد (طحان: ص، ۷-۸).

بند دوم: تجرد عقیده

ابوموسی از پیامبر صلی الله علیه وسلم روایت کرده است: «جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ الرَّجُلُ يُقَاتِلُ حَمِيَّةً وَيُقَاتِلُ شَجَاعَةً وَيُقَاتِلُ رِبَاءً فَأَيُّ ذَلِكَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ مَنْ قَاتَلَ لِيَتَكُونَ كَلِمَةً اللَّهُ هِيَ الْعُلْيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (البخاری: ص ۱۲۸۵).

هرآینه از رسول الله صلی الله علیه و سلم پرسیده شد که مردی بخاطر اظهار شجاعت می جنگد و دیگری بخاطر حمایت قومی می جنگد و دیگری بخاطر ریا می جنگد، پس کدام یکی از آن ها در راه الله جل جلاله می باشد؟ رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: هر کسی که بخاطر برتری دین الله می جنگد فقط همان شخص در راه الله جل جلاله می باشد. «إِنَّ الرُّقَى وَالتَّمَائِمَ وَالتَّوَلَّاتِ شِرْكَ» (ابی داود: ص، ۳۸۸۵).

دم کردن و توله شرک است.

توله: تعویذی را گویند که به زعم معتقدین آن سبب افزایش و یا کاستن محبت بین زن و شوهر می گردد.

فرد مسلمان بگونه ای عقیده جازم داشته باشد که بخشنده و منع کننده ای جز الله کسی نیست، ضرر رساننده و نفع دهنده ای غیر از الله وجود ندارد، همه امور به دست الله متعال قرار دارد، غیر از الله متعال هیچ کسی و ذاتی توان رساندن نفع و ضرر را حتی به نفس خود ندارد، چه رسد به اینکه نفع و ضرر دیگران در اختیارش قرار داشته باشد و یا می راندن زنده کردن و حشر کردن انسان ها در قدرت آن باشد (جمعه: ص ۱۱۹).

بند سوم: تجرد در توکل

عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "لَوْ أَنْكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ، لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ، تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا" (ترمذی: ص، ۵۷۳).

اگر آنگونه که سایسته است بر خدا توکل کنید، شما را روزی می دهد آنگونه که پرندگان را روزی می دهد، (هنگام که) صبح گاهان گرسنه به تکاپو می افتند و شام گاهان به شکم سیر بر می گردند.

بند چهارم: تجرد در پیروی

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ فِيمَا أَحَبَّ وَكَرِهَ مَا لَمْ يُؤْمَرْ بِمَعْصِيَةٍ فَإِذَا أَمَرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعَ ، وَلَا طَاعَةَ (البخاری: ص، ۴۸۲).

حرف شنوی و اطاعت از صاحب امر بر هر مسلمان در آن چه دوست دارد و آن چه که دوست ندارد لازم است، مادامی که به گناه امر نشده است، هرگاه به گناهی امر شد نباید حرف شنوی و اطاعت کند.

نتیجه گیری

بررسی های صورت گرفته حاکی از آن است که مقصد از تجرد در عمل اسلامی همان عقیده و باور اسلامی در مقابل اندیشه های غیر اسلامی است، که یک مسلمان با دیانت به این نتیجه رسیده باشد که رابطه خویش را از اندیشه های غیر اسلامی مبتنی بر منطق و معرفت، قطع کند. بهترین و ناب ترین اندیشه را به لحاظ علمی، اندیشه اسلامی را بداند. پس از آنکه معنا و مفهوم تجرد اسلامی را شناخت و درک کرد، مردم را از خلال آن وزن کرده و در روشنی آن تعامل نماید، و نشانه تجرد عبارت از وزن کردن اشخاص و گروه ها به میزان دعوت و موقوف گیری در برابر آن ها می باشد. بنابراین؛ اگر تجرد وجود نداشته باشد صف امت اسلامی واحد بوده نمی تواند. چنانچه الله متعال دستور می دهد، که مسلمان از همه اشخاص، افکار، اندیشه ها و احزاب غیر اسلام پرهیز نماید و صادقانه به فکر اسلامی باشد: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنْ اللَّهِ صِبْغَةً وَ نَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ» (البقره: ۱۳۸). (خداوند ما را با آیین توحیدی و ایمان راستین زینت داده است و...) این رنگ و زینت خدا است و چه کسی بهتر از خدا (می تواند) زیباتر بیاراید و بپیراید؟ و ما تنها او را می پرستیم.

منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابن هشام، محمد بن عبدالملک. (۱۴۱۱). *السيرة النبوية لابن هشام*. ج ۲؛ بیروت: دار الجیل.
- ۳- آبی داود، سلیمان بن الأشعث. (ب ت). *سنن أبي داود*. جزء: ۴، بیروت: دار الکتب العربی.
- ۴- آنیس، ابراهیم. (۱۹۸۹). *المعجم الوسيط*. استانبول: دارالدعوة.
- ۵- البخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۹). *صحیح البخاری*. جزء ۱، *الریاض*: دارالسلام، الطبعة الثانية.
- ۶- بستانی، فؤاد افرام، (۱۳۷۵). فرهنگ اجددی عربی فارسی. تهران: انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
- ۷- البناء، حسن. (۱۳۸۸). *پیام بیداری*. مترجم: مصطفی اربابی، تهران: نشر احسان، چاپ اول.
- ۸- الترمذی، محمد بن عیسی أبو عیسی. (ب ت) *الجامع الصحیح سنن الترمذی*. ج ۴، الناشر: دار إحياء التراث العربی - بیروت.
- ۹- جمعه، عبدالرحمن. (۱۳۹۲). *درسهای پیرامون فهم و عمل*. مترجم: مومن حکیمی، کابل: اصلاح افکار، چاپ اول.
- ۱۰- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *فرهنگ دهخدا*. ج ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۱- زحیلی، محمد (۱۳۸۷) *سیری در علوم اسلامی*. مترجم: فرزاد پارسا، سنندج: انتشارات کردستان.
- ۱۲- السباعی: مصطفی، (۱۴۰۵هـ) *السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي*. بیروت: المكتبة الإسلامية، الطبعة الرابعة.
- ۱۳- سجادی، جعفر، (۱۳۷۹) *فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا*، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۱۴- الطبری، محمد بن جریر، (۲۰۰۰). *جامع البیان فی تأویل القرآن* ج ۱. مؤسسه الرسالة. الطبعة الأولى.
- ۱۵- الطحان، محمد. (۱۳۸۶). *ویژگیهای مسلمان معاصر*. مترجم: مؤمن حکیمی، کابل: جمعیت اصلاح افغانستان.
- ۱۶- طحان، محمود. (۱۳۸۹) *در آمدی بر علوم حدیث*. مترجم: فیض محمد بلوچ، کابل: انتشارات ایمان.
- ۱۷- طریحی، فخرالدین، (۱۳۷۵) *مجمع البحرين*، تحقیق احمد حسینی، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۱۸- عمید، حسن، (۱۳۸۱). *فرهنگ عمید*. ج ۱، تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ: هشتم.
- ۱۹- فیومی، احمد بن محمد (ب ت). *المصباح المنیر*. ج ۲، قم: منشورات دارالرضی، چاپ اول.
- ۲۰- قطب، سید. (۱۳۹۳). *فی ظلال القرآن*. مترجم: مصطفی خرم دل، تهران: نشر احسان.

- ۲۱- مسلم، ابوالحسن مسلم بن الحجاج. (ب ت). صحیح مسلم. جزء: ۸، بیروت: دارالآفاق الجدیدة.
- ۲۲- یزدی، (۱۳۸۳) محمد تقی، آموزش فلسفه، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- ۲۳- هوشنگ، استادی. (۱۳۸۶). فرهنگ عربی به فارسی مبین. مشهد: ترانه.